

ЗМІСТ

<i>Віра Агеева. Емансипантка.</i>	5
КОЗАЧКА	27
ЛЕДАЩИЦЯ	47
МАКСИМ ГРИМАЧ	67
НЕ ДО ПАРИ	75
ІНСТИТУТКА	83
ТРИ ДОЛІ	137
ДЯК	233
ТЮЛЕВАЯ БАБА	285
МАРУСЯ	321
<i>Катерина Бабкіна. Як було, як є.</i>	425

ЕМАНСИПАНТКА

Класиків варто перечитувати хоча би для того, щоб злоба дня не закривала перспективу й не позбавляла рятівного вміння розрізняти велике й дрібне, важливе й зникоме. Особливо в такі часи ціннісного хаосу, як переживаємо нині. Раз у раз нарікаючи, що рустикальні сюжети української літератури ХІХ століття в нашу урбаністичну епоху геть архаїчні, подосі не хочемо переглянути стереотипи, установлені ще в благословенну добу майже нічим не загроженого патріархату. Скажімо, відмовитися од нав'язлого уявлення про Марка Вовчка як про представницю достопам'ятного «критичного реалізму» й авторку нудних «антикріпосницьких» текстів — і визнати за нею заслужене місце «зачинательки вітчизняної психологічної прози». Глибина та витонченість аналізу душевних станів її персонажів приваблює та вражає й сьогодні. Так само, як і вміння іронічно деконструювати пафосну романтичну стилістику, риторіку піднесеного й пишновеличного, якою таки серйозно зловживали навіть деякі доволі знамениті сучасники письменниці.

Марія Маркович прожила таке яскраве життя, порушила стільки пресуворих непереступних заборон, що інтерпретатори іноді більше зважали, пишучи про неї, на моральність чи гріховність її вчинків, аніж на художні тексти; її любовні романи чи не змушували забути про майстерність і успішність романів, нею написаних. Так і установилося вже переконання, що біографія цієї письменниці — ледь не цікавіша за всі її книжки. Але плітки все ж нікому ще не забезпечили місця в каноні, неймовірна слава ґрунтувалася таки на чомусь тривкішому.

У прозі Марка Вовчка, незрідка безбоязно автобіографічній, раз у раз натрапляємо на мотив Попелюшки. От тільки дочекавшисься

свого принца, дівчата не почуваються в пишних палацах щасливими. Сама Марія Вілінська ще сімнадцятирічною зреклася такої ролі й відкинула пропозицію бездоганного претендента на її руку й серце. Щодо серця, то вона, здається, завжди звіряла його таємниці паперові й лише паперові.

За традиційними патріархальними уявленнями, не надто щаслива будучність цієї дівчини була наперед визначена вже в ранньому дитинстві. Народилася в збіднілій дворянській сім'ї, у селі поблизу провінційного російського Єльця. Життєві тарапати матері стали для доньки чи не ілюстрацією приреченості патріархальної жінки. Параска Данилова п'ятнадцятилітньою вийшла заміж, у двадцять вісім овдовіла, а потому ще й одружилася вдруге, незважаючи на застороги, із картярем і пияком, що радо почав проциндрювати черговий маєток. Вітчим перетворив садибу в справжнісіньке пекло, із розбоями, погромами й покараннями за найменший непослух. Рятуючи дітей, мати кинулася прилаштовувати їх поза домом. Марію відвезли в Орел, до заможної тітки, котра щиро заходилася виводити небогу в люди. Купувала сукні, вчила гарних манер, вивозила на бали, адже вдале заміжжя в такій ситуації видавалося єдиним шансом.

Про ранні юнацькі роки Марії Вілінської дізнаємося з роману «Жива душа», автобіографічність якого підтвердили кілька людей, що стали прототипами персонажів. Головній героїні, таки ж Марії, тітка всякчас докоряє за те, що забагато думає: від такого непотребного заняття вже й зморшка на лобі прорізалася, а це не додає вартості на ярмарку наречених.

Попри звичку читати й думати, чимось ця сіроока блондинка з пишною косою приваблювала, бо до неї посватався, незважаючи на статус «бідної родички без посагу», один із найреспектабельніших представників місцевого вищого світу. Красень і «передова людина», та ще до того ж — власник розкішного будинку в місті й сільської садиби з англійським парком. Тітка була на сьомому небі, а коли невдячна племінниця відповіла рішучою відмовою, розгорівся, зрозуміло, страшний скандал. Попелюшка не хотіла в запропонований палац — і справа, схоже, не в тому, чи принаймні не лише в тому, що покохала іншого. Колізія щирого почуття, задля якого жертвують багатством і становищем, не актуальна ні в белетристичних сюжетах Марка Вовчка, ані в її власному житті. Марія Вілінська мотивувала своє фатальне для родини рішення коханням

до Опанаса Марковича, політичного засланця, засудженого за причетність до Кирило-Мефодіївського товариства. Він збирав фольклор, гарно співав на званих вечорах, уміло підтримував застільну розмову гарною французькою. Попри всі ці чесноти, близькі друзі Марії Олександрівни свідчили, що вона сама пояснювала своє одруження не палким почуттям, а бажанням будь-що-будь вирватися з-під опіки родини й уникнути напередзаданості жіночого побутування у світі.

Принаймні в кількох романах Марка Вовчка переможниця шлюбної лотереї не отримує бажаного. У «Живій душі» паралельно з історією бунтарки Маші показано заміжжя й найприкріше розчарування амбітної красуні Агнеси. Вона доклала неймовірних зусиль та енергії, вартої кращого застосування, щоб досягнути жаданий статус шлюбної жінки й господині. Але тихий рай обернувся нестерпною й безпросвітною нудьгою вдвох. Невдовзі по одруженні Марія бачить подругу змарнілою й виснаженою: «Вона вже не сяяла тепер задоволенням і щастям, була ніби не в настрої й дещо бліда. Її блідість була не та, що застається на обличчі після пережитого горя чи хвилювання, не та, що покриває лице в хвилини глибокої печалі чи жагучої прикрості,— вся істота її показувала, що вона зблідла просто від нудьги; у рухах її була млявість, повіки якось обважніли, очі зблякли, куточки рота опустилися вниз». У повісті «Три сестри» якраз та з них, що поставила на досягнення статусу заміжньої мотрони будь-якою ціною, виявилася нещасливою.

Сімнадцятирічній Марії Вілінській енергії та рішучості не забракло. Вислухавши ультиматум родини, вона йде з дому, наймає кімнату й кілька тижнів дає собі раду, заробляючи то гаптуванням-вишиванням, то репетиторством. Але за той час встигла добре переконатися, що за порогом власного дому світ — аж ніяк не гостинний: їй навіть найпростіші замовлення не хотіли давати, докоряючи неповагою до благодійників. Знаменно, що світські плітки найбільше таврували «нелякливість»: страх мав би бути чеснотою благородної панночки. «Його якось коробило, коли він ясно згадував очікуване спокійне й нелякливе жіноче обличчя». Інша оцінка — іще категоричніша: «А по-моєму, від неї можна було всього чекати: вона, здається, живе своїм розумом і неляклива». Урешті тітка, боячись іще більшого розголосу, умовила втікачку повернутися, і невдовзі відбулося скромне вінчання.

Цю дівчину вабила не ідилія біля родинного вогнища. Для того, щоб почати щось робити в широкому світі, треба було спекатися ангела дому й обов'язків перед ним. Як і її автобіографічні героїні, не боялася жодних випробувань. А якраз злигоднів і не забракло на шляху до жіночого самоствердження. В Україні молода сім'я потерпає від безгрошів'я, помирає новонароджена донька, обсідають хвороби. Маркович був сином полтавського поміщика, який жив на широку ногу, найбільше тішився прийомами численних гостей, пустив за вітром отриманий спадок і не подбав прищепити дітям повагу до якоїсь праці. Опанас Васильович на жодній посаді втриматися довго не міг. Радо подавався в мандри записувати фольклор і жив, як птах небесний, що не мусить дбати про завтра.

Молода дружина захоплення народною творчістю поділяла, швидко вдосконалила знану ще з Харкова, де вчилася в пансіоні, українську й почала писати. Коли Пантелеймон Куліш, що мав у Петербурзі друкарню й збирав матеріали для «Записок о Южной Руси», отримав із провінційного Немирова рукопис зовсім невідомої авторки,— то по всіх усядах із захватом заговорив про відкриту ним перлину.

А особисте знайомство влітку 1857 року з чарівливою двадцяти-трьохлітньою письменницею стало початком палкого роману. У грудні вийшла книжка її «Народних оповідань», метр Куліш дбайливо виконав роль редактора й порадирика. Здається, він причетний і до появи псевдоніма, створеного за співзвучністю «Марія Марковичка — Марко Вовчок». Це якраз доба, коли жінки все активніше заявляють про себе в літературі. Окрім усього іншого, іще й найдоступніший для них спосіб заробляти, не покидаючи дому. Однак цей етап у розвитку жіночої творчості називають імітаційним: обираються чоловічі псевдоніми, здебільш акцентуються універсальні (що в патріархальній спільноті синонімічно чоловічим) цінності й ієрархії значень. Марія Маркович і її ровесниці мали на кого взоруватися: всеєвропейська слава Жорж Санд ставала все яскравішою. Небувалий випадок, коли жінка-авторка справила потужний вплив на творчість багатьох першорядних письменників-чоловіків. (Утім, незалежність водночас і дратувала, бо ж розхитувався такий зручний порядок, де не було конкуренції, а сама гендерна приналежність дозволяла почуватися сильнішим і мудрішим за менш щасливих представниць людського роду. В авторитарній і відсталій Росії, де становище жінки ще певною мірою визначалося старими приписами «домострою», навіть

найавторитетніший критик, що представляв прогресивних західників-європеїстів, неймовірно популярний Віссаріон Белінський міг написати від щирого серця й без зайвих церетелів: Жорж Санд обстоює жіночу емансипацію через «бажання мати можливість задовольняти непристойні пристрасті»¹. Зрозуміліше й не скажеш...

Марко Вовчок подібних звинувачень також не уникла. Дуже швидко з'явилися тріщини в стосунках із Пантелеймоном Кулішем. Він шалено закохався, кинув дружину, будував плани спільного майбутнього. А вона раптом дозволила собі не згодитися з Кулішевими правками «Народних оповідань». Жовчний іпохондрик, він не просто образився, але й почав поширювати найбрудніші інсинуації. Як же це, редактор перетворив недосконалі початківські тексти в художні шедеври, це він вивів сором'язливу провінціалку в люди! У листах він то обіцяє накласти на себе руки, то дріб'язково докоряє за невдячність, то погрожує. Навіть і псевдоніму приписує пророче значення, натяк, мовляв, на «вовчу» натуру невдячної белетристки. Довічним ворогом Марії Олександрівни залилася й Кулішева дружина, не надто популярна письменниця Ганна Барвінок. Що ж, успіх, та ще й такий феноменальний, далеко не завжди прощають. Як дотепно сформулював проблему їхніх стосунків В. Домонтович, «Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі».

Приїхавши до Петербурга, вона одразу опиняється в нурті українського культурного життя. У північній столиці в п'ятдесяті—шістдесяті роки ХІХ століття втілювалося багато українських проектів. Гуртуються земляцтва, виходять книжки, готується вихід першого українського журналу «Основа», з яким впродовж 1861—62 рр. співробітничатиме й Марко Вовчок. Зустрічалися на прийомах у Василя Білозерського; він служив у канцелярії військового генерал-губернатора й міг собі дозволити велику квартиру. Білозерський і став видавцем та офіційним редактором «Основи». Іще один, український за духом, літературний салон — дім Варвари Карташевської. Донька чернігівського поміщика Якова Макарова й племінниця історика Миколи Маркевича, ця українська красуня була освічена, дотепна, розумна й вміла згуртувати в себе земляків. 23 січня 1859 року відбулося знайомство Марка Вовчка з Тарасом Шевченком, котрий шойно повернувся із заслання. І зустрічалися вони

¹ Белинский В. Полное собр. соч.: в 13 томах. — М. — 1953. — Т. 1. — С. 226.